

PSICHOLOGINIAI ASOCIALIOS ASMENYBĖS FORMAVIMOSI MECHANIZMAI

Gintautas Valickas

Psichologinių mechanizmų atskleidimas, jų funkcionavimo sąlygų aprašymas – tai vienas iš pagrindinių psichologo uždavinių, kuris nepaprastai svarbus tiek teoriniu, tiek ir praktiniu požiūriu. Juk psichologiniai mechanizmai – tai tam tikri asmenybės transformacijų būdai, dėl kurių atsiranda įvairių psichologinių naujadarų, kinta asmenybės sandara bei funkcionavimo režimas (Л. И. Анциферова, 1981a). Tačiau šias asmenybės transformacijas sąlygojantys faktoriai ne visuomet yra akivaizdūs, be to, dažnai jų būna ne vienas, bet keletas, jų tarpusavio ryšiai sudėtingi ir nevienareikšmiai. Todėl atskleisti realius asocialios asmenybės formavimosi dėsningumus nėra taip paprasta. Nepageidautinas asmenybės transformacijas arba pokyčius mes galėsime suprasti, kai, žinodami pradinį asmenybės vystymosi pagrindą (išeities tašką), atsakysime į klausimus, **kaip** (koku būdu) ir **kodėl** ji tampa asociali. Tik tai tuomet mes galėsime parinkti ir pritaikyti efektyviausias poveikio priemones bei pasiekti norimų asmenybės auklėjimo rezultatų.

Analizuojant asmenybės formavimosi ypatumus, galime pastebėti, jog tiek prosocialią, tiek asocialią asmenybės raidą (bent jau esant normai) sąlygoja tie patys psichologiniai mechanizmai. Tačiau jeigu šie bendrieji asmenybės formavimosi mechanizmai ima funkcionuoti ypatingomis (ekstremaliomis, kenksmingomis) sąlygomis, tai jie gali sukelti visiškai kitokius, kokybiškai skirtingus galutinius vystymosi rezultatus, negu esant normalioms sąlygoms (Б. С. Братуць, 1988). Todėl dėl tikslumo reikėtų pridurti, jog, norint pažinti asocialią asmenybę, mes turime ne tik atsakyti į klausimus, kaip ir kodėl ji tapo asociali, bet ir **kur**, kokomis sąlygomis ji formavosi.

Dabar panagrinėkime, kaip funkcionuoja bendrieji psichologiniai formavimosi mechanizmai pradiniais asmenybės vystymosi etapais, kartu atkreipiant dėmesį į tas sąlygas, kurios skatina atsirasti nepageidautinus vystymosi produktus – asocialaus elgesio prielaidas.

Motyvo poslinkis į tikslą

Kaip žinoma, plačiąja prasme galima pasakyti, jog asmenybė formuojasi perimdama socialinėje aplinkoje sukauptą patirtį, kur nepaprastai svar-

bios egzistuojančių normų ir vertybių sistemos. Be abejonės, iš pradžių tos elgesio normos ir vertybės, kurias vaikas turi perimti, egzistuoja kaip išoriniai dalykai, kuriems atstovauja tėvai arba kiti suaugusieji. Todėl pati ankstyviausia vaiko elgesio socializacija paprastai vyksta mokantis – pageidautinos elgesio formos paskatinamos tėvų dėmesio bei rūpesčio, o nepageidautinos – slopinamos nepritariamu ir pan. Tačiau, vystantis asmenybei, palengva atsiranda ir savarankiškos elgesio reguliacijos galimybė. Jai atsirasti yra būtina, kad įprastos elgesio normos ir vertybės būtų interiorizuotos, subjektyviai priimtos, įgytų tam tikrą prasmę asmenybei.

Realiaame gyvenime vaikai dažniausiai sėkmingai perima egzistuojančias elgesio normas bei vertybes ir pradeda elgtis taip, kaip iš jų yra reikalaujama. Be to, auklėjimo rezultatai paprastai neapsiriboja išoriniais elgesio pokyčiais, bet įvyksta ir atitinkamų vidinių pokyčių asmenybės motyvacinėje sistemoje. Šie vidiniai pokyčiai pasireiškia tuo, jog vaikas nuo tam tikro momento pats nori pasiegti „teisingai“ (t. y. taip, kaip reikalauja tėvai) ir pradeda išgyventi pasitenkinimą šitaip elgdamasis. Tačiau elgesio normų bei vertybių perėmimas būna sėkmingas tik tuomet, kai tėvai yra ne tik reiklūs, bet ir dėmesingi savo vaikams, kada tarp tėvų ir vaikų susiklosto šilti emociniai ryšiai ir kai, vykdydami tėvų reikalavimus, jie išgyvena teigiamas emocijas (Ю. М. Анто́нян, 1987; Ю. Б. Гишпенрейтер, 1988).

Taigi galima sakyti, jog vaikas iš pradžių atlieka reikalaujamą veiksmą (siekia tikslo) dėl to, kad nori bendrauti (būti kartu) su tėvais, gauti jų pritarimą, paskatinimą ir pan. (motyvas). Jeigu ilgai šis veiksmas siejamas su vis daugiau teigiamų išgyvenimų, tai palengva jis įgyja savarankišką skatinančią jėgą. Kitaip sakant, po tam tikro laiko šio veiksmo atlikimą ima skatinti ne išoriniai veiksniai (tėvų reikalavimai, skatinimai ir pan.), bet vidiniai impulsai. Tokiais atvejais yra sakoma, kad įvyko motyvo poslinkis į tikslą.

Minėtas „motyvo poslinkio į tikslą“ mechanizmas funkcionuoja visais asmenybės raidos etapais. Tikrai, vaikui augant, kinta ir sudėtingėja asmenybei keliami reikalavimai bei siektini tikslai. Visais šiais atvejais veikia bendra taisyklė – tas veiksmas, tikslas, idėja, objektas ar simbolis, kuris ilgą laiką buvo susiejamas su teigiamais emociniais išgyvenimais, įgauna savarankišką skatinančią jėgą ir tampa asmenybės elgesio motyvu.

Tuo atveju, kai tarp vaiko ir tėvų susiklosto konfliktiški tarpusavio santykiai, kada tarp jų nėra glaudžių emocinių ryšių, kai vaikas, bendraudamas su tėvais, dažniausiai patiria negatyvius išgyvenimus, minėto mechanizmo funkcionavimas sutrinka. Todėl nesiformuoja nauji elgesio motyvai, sutrinka ir normalus asmenybės socializacijos procesas. Net tuo atveju, kai verbaliai tėvai bando įdiegti vaikui prosocialias elgesio normas ir vertybes, tačiau

nebepatenkina emocinių vaiko poreikių, socialinių normų bei vertybių, interiorizacija nėra efektyvi (Ю. М. Антонын, 1987). Vadinasi, galima teigti, jog šiltų emocinių santykių deficitas šeimoje – tai nepalanki sąlyga naujiems, prosocialiems motyvams formuotis. Esant tokiai situacijai, vaikas gali puikiai žinoti, ką ir kaip reikia daryti, tačiau jis šių elgesio normų neperima, jos subjektyviai neįprasminamos, o lieka kaip paprastas žinojimas. Tuomet, kai yra išorinė kontrolė (pvz., tėvų ar kitų suaugusiųjų priežiūra), vaikas gali elgtis taip, kaip yra reikalaujama, bet kai tik ši kontrolė sumažėja arba visai išnyksta, ima dominuoti tiesioginiai elgesio motyvai, dėl to labai padidėja priimtų elgesio normų pažeidimo tikimybė. Taigi, esant emocinių santykių deficitui šeimoje, jau pradinio vystymosi etapu gali susiformuoti asocialios asmenybės prielaidos.

Kaip nurodo V. Viliūnas, egzistuoja universalus motyvacinio tarpinimo principas, pagal kurį naujų motyvacinių santykių formavimas vyksta tiksliai tuomet, kada nauji tikslai (objektai, veiksmas ir pan.) yra susiejami su tais, kurie jau turi asmenybei motyvacinę reikšmę ir sukelia jai teigiamų emocinių išgyvenimų (B. K. Вильюнас, 1990). Todėl jokie aiškinimai, įtikinėjimai ir kiti intelektualiniai poveikiai patys savaime naujos motyvacijos nesukelia, o tiktai paskirsto ir perkelia į naujus objektus jau egzistuojančius emocinius–motyvacinius santykius. Kai šis fundamentalus dėsningumas yra ignoruojamas, bet koks asmenybės supažindinimas su socialinėmis vertybėmis ir normomis yra mažai efektyvus. Panagrinėsime tai konkrečiais pavyzdžiais. Įsivaizduokime situaciją, kai auklėtojas, kalbėdamas su delinkventišku paaugliu, stengiasi sukelti tokius motyvacinius pokyčius, kad paauglys imtų elgtis normatyvinei socialinei aplinkai priimtinu būdu. Šiame auklėjimo procese galima išskirti dvi sudedamąsias poveikių dalis: nurodančiąją ir argumentuojančiąją (B. K. Вильюнас, 1990). Pirmuoju atveju yra nurodomas tam tikras siektinas tikslas. Pavyzdžiui, yra pabrėžiama, jog paauglys turi lankyti mokyklą, nesikėsinti į kitų žmonių nuosavybę, jų fizinę bei psichinę sveikatą ir pan. (Kitaip tariant, iš paauglio reikalaujama, kad jis laikytųsi egzistuojančių elgesio normų). Nurodančioji poveikių dalis auklėtojui paprastai didelių problemų nesukelia. Daug sudėtingesnė yra argumentuojančioji poveikių dalis, kuri turi stiprinti nurodančiąją ir garantuoti naujų motyvų susidarymą, t. y. šiuo atveju auklėtojas turi stengtis, kad paauglys iš tikrųjų panorėtų elgtis taip, kaip iš jo reikalaujama. Dažniausiai mes sąmoningai ar nesąmoningai tikimės, kad mūsų argumentai auklėjajam yra reikšmingi ir gali sukelti motyvacinių pokyčių. Tačiau ar taip yra iš tikrųjų?

Argumentuojant paprastai yra apeliuojama į asmenybės sąžinę, garbę, pareigos jausmą, aplinkinių lūkesčius, kartais kaip pavyzdys nurodomas ki-

tų žmonių elgesys, pabrėžiamos viliojančios ateities perspektyvos ir pan. Tačiau minėtos apeliacijos dažnai neturi jokio realaus poveikio, nes delinkventai jau būna atitolę nuo socialiai priimtoms vertybių sistemos (o sąžinė, garbė, pareigos jausmas – tai prosocialią sistemą reprezentuojančios vertybės). Kaip pagedautino elgesio pavyzdį pateikiant prosocialų modelį (pvz., pavyzdingo elgesio mokinį), jo atžvilgiu dažnai galima sukelti tik delinkvento priešišumą, nes tokie palyginimai akcentuoja menkesnę delinkvento vertę ir skatina neigiamus emocinius išgyvenimus. Įsivaizduojamos ateities perspektyvos taip pat dažnai neturi emocinio poveikio, nes tolimi paskatinimai ar kokie nors galimi pranašumai atrodo nerealūs, sunkiai pasiekiami ir todėl neatlieka skatinimo funkcijų.

Kita populiarų argumentų grupė – neigiami pastiprinimai (pastabos, įvairūs paauglio teisių ar malonumų apribojimai ir pan.), neigiamų ateities perspektyvų akcentavimas (pvz., „jeigu taip elgsiesi – pakliūsi į kalėjimą...“) irgi neduoda norimų rezultatų, nes neigiami pastiprinimai (bausmės) arba jų grėsmė ilgalaikių pagedautinos veiklos motyvų nesukelia, o kai kada netgi atvirščiai – gali aktualizuoti nepriimtinius motyvus (M. J. Lillyquist, 1980). Be to, kartais auklėtojas, agituojantis paauglį laikyti prosocialaus elgesio normų ir vertybių, pats nelabai jas vertina ir įtikinėja auklėjamąjį tik pareigos verčiamas. O tai, ką suaugusieji daro formaliai ir nenuoširdžiai, paaugliai greitai pajaučia ir dėl to poveikio efektas būna ypač menkas.

Dar vienas svarbus faktorius, dažnai neutralizuojantis poveikio efektą – tai neigiami delinkventų ir auklėtojų tarpusavio santykiai. Kai paauglys ir auklėtojas vienas kitam jaučia antipatiją (o tai neretai pasitaiko realiame gyvenime), apie ilgalaikį poveikio efektą kalbėti sunku, nes viską blokuoja neigiamos emocijos. Be to, kai auklėtojas paaugliui sukelia tik neigiamus išgyvenimus, gali pasireikšti labai nepagedautinas generalizacijos efektas, kada viskas, kas yra susiję su nemėgstamu auklėtoju, taip pat pradeda sukelti neigiamas emocijas (pvz., tokiu atveju paauglys gali atmesti ir auklėtojo propaguojamas vertybes bei elgesio normas).

Taigi apibendrinant galima pasakyti, jog prielaida apie argumentuojančios poveikio dalies reikšmingumą paaugliui ir jos motyvuojančią galią realiame gyvenime dažnai nepasitvirtina. Taip yra todėl, kad auklėtojas nesusieja propaguojamų tikslų su paaugliui reikšmingais dalykais, ir dėl to nepavyksta suformuoti naujų prosocialių elgesio motyvų, paauglys nenori elgtis taip, kaip jam siūlo auklėtojas, nes priimtinių elgesio normų laikymasis yra jam nereikšmingas ir nesukelia teigiamų emocinių išgyvenimų. Vadinas, galima teigti, jog fundamentalių psichologinių dėsnų ignoravimas jau iš pat pradžių visas auklėtojų pastangas gali pasmerkti nesėkmei (ir tai neretai atsitinka dirbant su delinkventais).

Identifikacija ir mokymasis stebint

Be abejonės, asmenybės auklėjimas, prosocialių elgesio normų bei vertybių perteikimas vyksta ne tik vaikui tiesiogiai nurodant, ką ir kaip reikia daryti. Kitas nepaprastai svarbus asmenybės socializacijos veiksnys – tai vaiko identifikacija, arba savęs sutapatinimas su kitais žmonėmis. Identifikacijos mechanizmą pirmasis ištyrė ir aprašė Z. Froidas. Jo manymu, identifikacija vyksta nesąmoningai ir yra labai svarbus pats pirmasis emocinis ryšys su kitu žmogumi (З. Фрейд, 1989, 1969). Kai vaikas identifikuoja su kitais, jis pradeda juos mėgdžioti, stengiasi elgtis, mąstyti ir jausti taip kaip jie. Pirmosios identifikacijos paprastai įvyksta su tėvais arba juos pakeičiančiais suaugusiais ir aiškiausiai pasireiškia ikimokykliniame amžiuje.

Identifikacijos mechanizmo funkcionavimą kontroliuoti labai sunku, nes vaikai dažniausiai pamėgdžioja tėvus nesąmoningai. Kita vertus, tėvai taip pat nežino, ką kiekvienu konkrečiu momentu stebi ir kopijuoja jų vaikas. Be to, gyvenime neretai pasitaiko tokių situacijų, kai tėvai nekontroliuoja savęs ir atvirai demonstruoja nepageidautinas reakcijas ar savybes (pvz., tarpusavio konflikto metu). O vaikas visa tai stebi ir galbūt perima. Taigi, netgi to nenorėdami, tėvai gali nevalingai perduoti savo vaikams tokias elgesio manieras, įpročius ar savybes, kurias patys vertina negatyviai. Apskritai, atsižvelgiant į identifikacijos mechanizmo funkcionavimo ypatumus, galima teigti, jog tėvai auklėja savo vaikus ne tik tuomet, kai jiems ką nors aiškina, nurodo ar reikalauja, bet ir kiekvieną gyvenimo akimirką.

Vėlesniais asmenybės raidos periodais identifikacijos objektų daugėja – jais gali tapti ne tik tėvai, bet ir mokytojai, bendraamžiai, literatūriniai veikėjai, sporto ar kino žvaigždės ir t. t. Natūralu, jog, pasirenkant naujus identifikacijos objektus, senieji dažnai netenka savo patrauklumo ir reikšmės. Tačiau ne visuomet identifikacija su nauju objektu būna visa apimanti. Neretai asmenybė susitapatina su kitu žmogumi tik iš dalies ir perima tik tas savybes, kurios, jos manymu, gali padėti pasiekti norimų tikslų. Be to, identifikacijos objektu gali tapti ne tik kitas žmogus, bet ir socialiniai vaidmenys.

Kaip jau buvo minėta, iš pradžių identifikacijos mechanizmas buvo nagrinėjamas psichoanalitikų darbuose, tačiau vėliau šiuo mechanizmu susidomėjo socialinio mokymosi krypties autoriai. W. Mischel pažymi, jog pastaruoju metu identifikacija yra siejama su tarpasmeninio modeliavimo procesais, ir šio mechanizmo studijos tampa sudėtine mokymosi stebint tyrimų dalimi (W. Mischel, 1981). Sąvokos „identifikacija“, „mokymasis stebint“ ar „imitacija“ iš esmės atspindi tuos pačius fenomenus – žmogaus sugebėjimą interiorizuoti naujus veiksmus, nuostatas, elgesio normas ar

emocines reakcijas, kurias demonstruoja realūs arba simboliniai modeliai. Todėl visai natūralu, kad tie patys elgesio pokyčiai vienu atveju gali būti vadinami imitacija, o kitu gali būti apibūdinami kaip identifikacija (A. Bandura, 1969).

Konkretus modelis gali paveikti asmenybės elgesį trimis pagrindiniais būdais (A. Bandura, 1977, 1973): a) asmenybė gali išmolti naujų elgesio formų; b) gali būti aktualizuojamas jau anksčiau išmoltas elgesys; c) anksčiau išmoltos elgesio formos gali būti prislopinamos. Pirmuoju atveju, stebėdamas modelį, žmogus gali išmolti daryti tai, ką daro modelis, ir ko jis anksčiau nemokėjo. Todėl yra labai svarbu, kad vaikai kuo dažniau matytų prosocialaus elgesio modelius ir kuo rečiau susidurtų su nepageidautino elgesio modeliais. Antrą, modelis gali palengvinti jau išmoltų reakcijų pasirinkimą, išlaisvinti nuo suvaržymų („vidinių stabdžių“) tokius veiksmus, kurie anksčiau dėl kokių nors priežasčių buvo slopinami. Pavyzdžiui, agresyvaus modelio veiksmai gali paprasčiausiai sukelti jau anksčiau išmoltą agresiją. Trečia, stebėdamas modelį, žmogus gali prislopinti ir sumažinti tam tikrų reakcijų pasireiškimo dažnumą. Minėti slopinantys ir išlaisvinantys efektai dažniausiai pasireiškia tuomet, kai stebėtojas mato modelio veiksmų pasekmes. Šiuo atveju modelio nubaudymas arba jo elgesio pastiprinimas turi didžiulį poveikį paties stebėtojo veiksmams. Čia netgi nebūtinus konkrečios besimokančiojo reakcijos – stebėdamas modelio elgesio pasekmes, jis mintyse gali vaizduoti save kito vietoje.

Taigi galima pasakyti, kad identifikacija, arba mokymasis stebint, atlieka nepaprastai svarbų vaidmenį asmenybės socializacijos bei adaptacijos procese. Jeigu mes negalėtume mokytis stebėdami kitus arba negalėtume sutapatinti savęs su mums reikšmingais žmonėmis, o bandydami įgyti naujų žinių, įgūdžių ar sumažinti atsiradusią įtampą, pasikliautume vien tik savo jėgomis, tai mes sunaudotume tiek daug laiko ir energijos, padarytume tiek daug klaidų, kad turbūt niekuomet negalėtume sėkmingai prisitaikyti prie aplinkinio pasaulio. Kita vertus, minėtų asmenybės formavimosi mechanizmų analizė mums padeda suprasti, kaip vaikai gali netiesiogiai perimti tėvų nuostatas, savybes bei vertybes, socialinėje aplinkoje priimtas elgesio normas ir pan.

Dabar pabandykime panagrinėti, kaip kinta asmenybės raida tuomet, kai identifikacija, arba mokymasis stebint, funkcionuoja ypatingomis (kenksmingomis) sąlygomis. Įsivaizduokime, kad vaikas auga nepilnoje šeimoje, t. y. šeimoje be tėvo (vadinasi, ir atitinkamo identifikacijos modelio). Kaip rašo daugelis autorių, tėvas berniukams yra pagrindinis lyties vaidmens modelis. Tuo atveju, jeigu šeimoje tėvo nėra arba su juo susiklosto labai įtemp-

ti ir konfliktiški tarpusavio santykiai, berniukas gali identifikuotis su motina, dėl to gali susiformuoti moteriški bruožai, didesnė priklausomybė ir infantilumas (R. V. Burton, J. W. Whiting, 1976), o kartais – latentinės ar net atviros homoseksualinės tendencijos (3. Фрейд, 1969). Be to, jeigu šeimoje nėra tėvo, iškyla ne tik lyties vaidmens perėmimo problema. Palyginus su pilnomis šeimomis, be tėvo išaukę vaikai neretai būna mažiau socializuoti, linkę tuojau pat patenkinti savo norus, labiau pasiduoda bendraamžių grupės įtakai, dažniau įvykdo teisės pažeidimus ir pan. Pavyzdžiui, empirinių tyrimų rezultatai patvirtina, jog betėvės šeimos vaikai pirmenybę teikia tiesioginiam, neatidėliotinam pasitenkinimui (W. Mischel, 1961). Be tėvo augę vaikai, palyginus su vaikais iš pilnų šeimų, buvo linkę mažiau laukti atidėto atpildo ar apdovanojimo (tyrime dalyvavo 8–9 metų vaikai, ir ši priklausomybė buvo užfiksuota nepriklausomai nuo vaikų lyties). Taigi minėti rezultatai leidžia daryti prielaidą, kad jeigu šeimoje nėra tėvo, tai tokių vaikų motyvų sistema yra nepakankamai hierarchizuota, lėčiau formuojasi tarpškas elgesys (t. y. dažniausiai dominuoja tiesioginės elgesio paskatos), o kartu sunkiau vyksta asmenybės socializacija.

Kita vertus, nepageidautinų asmenybės formavimosi sąlygų gali būti ir vadinamosiose pilnose šeimose, kuriose tarp tėvų ir vaikų egzistuoja glaudūs emociniai ryšiai, tačiau kur patys tėvai būna netinkami identifikacijos modeliai. Pavyzdžiui, tėvai gali atsainiai žiūrėti į egzistuojančias socialines normas bei vertybes arba visai jų nepaisyti ir atvirai demonstruoti asocialų elgesį. Kadangi, kaip jau buvo minėta, iš pradžių vaikai labiausiai imituoja tėvus, tai minėtose šeimose jie gali lengvai ir greitai perimti iš tėvų asocialias vertybes bei atitinkamas elgesio normas.

Asmenybės socializacijos procesas gali sutrikti ir tuomet, kai tėvai ir vaikai yra psichologiškai nutolę vieni nuo kitų, kai tarp jų negali atsirasti glaudžių emocinių ryšių. Tokiais atvejais vaikas gali pradėti ieškoti identifikacijos modelių artimiausioje aplinkoje, ir jeigu jis pakliūna į asocialios subkultūros poveikio zoną, tai, bendraudamas su asocialia grupe bei imituodamas jos narių elgesį, jis gali greitai perimti nepageidautinas elgesio formas. Galima sakyti, jog žmogus perima asocialias vertybes bei atitinkamas elgesio normas tokiu laipsniu, koku jis sutapatina save su jam patraukliomis realiomis arba įsivaizduojamomis asocialiomis asmenybėmis.

Išorinių ir vidinių asmenybės formavimosi sąlygų sąveikos mechanizmai

Norint suprasti ir paaiškinti asmenybės poelgius, būtina išanalizuoti ne tik išorines sąlygas ir vidinius žmogaus ypatumus, bet ir jų tarpusavio sąveiką. Asmenybei vystantis, išorinės sąlygos bei poveikiai neišvengiamai sufor-

muoja ir tam tikras vidines sąlygas – asmenybės savybes, įsitikinimus, vertybių sistemą ir pan. Ontogenezės eigoje vidinių sąlygų reikšmė didėja, pasiekusios atitinkamą susiformavimo lygį, jos pačios tampa svarbiu asmenybės vystymosi faktoriumi, t. y. asmenybė tampa vystymosi subjektu. Šių išorinių bei vidinių sąlygų sąveiką bei galimą jų vaidmenį asocialaus elgesio genezėje padeda suprasti fundamentalus S. L. Rubiņšteino teiginys, kad išoriniai poveikiai „lūžta“ per vidines sąlygas, kurios savo ruožtu susiformavo veikiant ankstesniems išoriniams poveikiams (С. Л. Рубинштейн, 1957). Kitaip tariant, galima sakyti, jog iš pradžių konkreti aplinka suformuoja tam tikrus asmenybės ypatumus – atitinkamą vidinių darinių struktūrą, kuri gali tiek skatinti prosocialų vystymąsi, tiek trukdyti jam. Šie susiformavę psichologiniai dariniai ilgainiui įgauna savarankišką raidos logiką. Jie gali formuotis toliau netgi tada, kai juos sukėlusios išorinės sąlygos jau nebeegzistuoja (Л. И. Анцыферова, 1981b; Л. Б. Филонов, 1981). Taigi, jeigu kokie nors negatyvūs išoriniai faktoriai, sukėlę pirminį nukrypimą, po to išnyksta, šis nukrypimas (pvz., tokios savybės kaip agresyvumas ar melagingumas) gali vystytis toliau pagal savus dėsningumus. Be abejonės, nepageidautiną asmenybės raidą nulemia daugelis faktorių – pirminio nukrypimo dydis arba atsiradusios savybės negatyvumo laipsnis, jos vieta asmenybės struktūroje, neigiamos savybės reiškimosi dažnumas asmenybės poelgiuose bei tų poelgių pasekmės, koreguojantys artimiausios aplinkos poveikiai ir t. t. Labai reikšminga pirmosios vystymosi deformacijos pradžia, nes kuo anksčiau pasireiškia deformacijos, tuo didesnė nepageidautino vystymosi tikimybė. Be to, vystantis asmenybei, jos struktūroje darosi vis svarbesnis tas savybių derinys, kuris susiformavo kaip žmogaus reakcija į savo paties bruožus arba elgesio formas (Л. И. Анцыферова, 1981b). Tai gali būti gynybinių, kompensacinių, akcentuotų ir kitų savybių kompleksai. Vadinasi, viena negatyvi asmenybės savybė palengva gali skatinti kitų nepageidautinių savybių formavimąsi. Dar daugiau, asmenybė gali pati pradėti kurti aplinką, kurioje yra palankios sąlygos jos neigiamoms savybėms reikštis. Veikiama savo individualių ypatybių, asmenybė ima teikti pirmenybę tik tam tikroms išorinėms aplinkybėms ar situacijoms, o kitų pradeda vengti. Pavyzdžiui, agresyvus, mėgstantis svaigintis paauglys savo laisvalaikį paprastai praleidžia ne bibliotekoje, bet asocialaus kryptingumo bendraamžių grupėje, pats aktyviai ieško rizikingų, konfliktinių situacijų, kuriose jis galėtų pademonstruoti savo jėgą ir t. t. Taigi, galima sakyti, jog asmenybė apriboja aplinkos poveikių įvairovę ir toliau iš esmės formuojasi tik sąmoningai ar nesąmoningai pasirinktų poveikių veikimo zonoje (В. В. Панкратов, 1972). Šitai toliau vyksta nepageidautinas asmenybės vystymasis, ir todėl negatyvios savybės gali pradėti dominuoti asmenybės struktūroje.

Kaip nurodo J. M. Antonianas, kiekviena nauja situacija paprastai nėra atsitiktinė asmenybei, kaip neatsitiktiniai yra ir tie sprendimai, kuriuos ji priima naujomis aplinkybėmis (Ю. М. Антонян, 1987). Tokius sprendimus ar pasirinkimą nulemia dėl ankstesnių išorės poveikių ir įgyto patyrimo susiformavusios asmenybės savybės, aplinkinio pasaulio interpretacijos būdai ir pan. Galima netgi sakyti, jog kartais tam tikri konkrečios asmenybės sprendimai, susidarius atitinkamai situacijai, yra ne tik labiausiai tikėtini, bet ir vieninteliai galimi, kadangi juos nulemia nepakartojamos individualios asmenybės savybės. Šia prasme ir kriminogeninė situacija dažnai nėra teisės pažeidėjui kažkas netikėta ar atsitiktina. Kriminogeninės situacijos dažnai turėjo analogų anksčiau, bet tai yra ne faktų, bet analogiškų santykių prototipai (Ю. М. Антонян, Е. Г. Самовичев, 1983). Kitais žodžiais sakant, teisės pažeidėjas iki nusikaltimo ar net paties nusikaltimo metu, sąveikaudamas su kitais žmonėmis, paprastai nesąmoningai atkuria arba bando atkurti tuos santykius, kuriuos jis patyrė anksčiau ir kurie formavo jo asmenybę. Pavyzdžiui, žmonės, vaikystėje patyrę prievartą ir smurtą, gali laikyti tai normaliu tarpusavio bendravimo būdu. Todėl fizinė prievarta jiems pasidaro įprasta ir netgi neišvengiama gyvenimo stiliaus dalimi.

Kaip matome, vidinių asmenybės darinių ir išorinės aplinkos sąveikos dėsningumų analizė sudaro sąlygas geriau suprasti asmenybės formavimosi ypatumus. Tačiau, be abejonės, ne visi vidiniai dariniai vienodai reikšmingi asocialiai asmenybei formuotis. Toliau mes smulkiau panagrinėsime asmenybės vertybių sistemą bei savęs vertinimą, nes tam tikri jų ypatumai ir tarpusavio sąveika gali būti lemiami asocialaus elgesio genezei.

Asmenybės vertybių sistema

Galima sakyti, jog asmenybės vertybės – tai daugiau ar mažiau išsąmonintos ir interiorizuotos žmogaus gyvenimo prasmės (Б. С. Братусь, 1988; А. Н. Леонтьев, 1975). Vertybių sistemos veikiamas aplinkinis pasaulis tampa mums kažkuo daugiau negu paprastu fiziniu pasauliu – jame atskiri daiktai, reiškiniai ar žmonės įgauna asmenybei tam tikrą prasmę, yra atitinkamai struktūruojami ir vertinami.

Kaip pažymi kai kurie autoriai, dažniausiai besiformuojančios asmenybės individuali vertybių sistema daugiau ar mažiau atitinka konkrečioje socialinėje aplinkoje toleruojamas vertybes ir normas (А. Р. Ратянов, 1979). Taip yra todėl, kad jau ankstyvaisiais raidos etapais dėl auklėjimo, mokyimo ir kitų socialinių poveikių asmenybė interiorizuoja prosocialius elgesio normatyvus. Be to, kaupiantis patyrimui, perimtos vertybės yra integruojamos į hierarchiškai sutvarkytą sistemą, kur kiekviena vertybė pagal jos svarbą

užima atitinkamą vietą kitų vertybių atžvilgiu (M. Rokeach, 1976). Todėl ir elgesio reguliacijoje palengva ima dalyvauti ne atskiros vertybės, bet visa vertybių sistema.

Pagrindinis vertybių ir elgesio normų perteikėjas paprastai yra šeima. Tačiau reikėtų pabrėžti, jog tėvai pirmiausia perduoda tas vertybes ir normas, kurias jie patys yra perėmę. Kitaip tariant, vaikas auklėjamas tėvams priimtinomis ir svarbiomis kultūrinėmis vertybėmis ir normomis. Taigi kar-tais tėvai gali akcentuoti tik tam tikrus prosocialios vertybių sistemos aspektus arba perteikti šią sistemą iškreiptai, tuo pačiu susiaurindami vaiko socializacijos procesą ar sąlygodami įvairius socializacijos proceso defektus.

Asmenybei interiorizavus socialinėje aplinkoje vyraujančią vertybių sistemą, bet kokie nukrypimai nuo jos sukelia psichologinę įtampą, gėdos, kaltės jausmus ir pan. Aišku, vertybių sistemos veiksmingumas priklauso nuo jos perėmimo laispio. Kuo mažiau vertybės išgyvenamos kaip vidinė gyvenimo prasmė, tuo labiau jų poveikis asmenybės elgesiui yra apribojamas pozityvių ar negatyvių sankcijų prognoze (X. Хекхаузен, 1986). Vadinasi, tuomet asmenybės elgesio, prosocialių vertybių bei normų atitikimas priklausys nuo to, kiek šis elgesys bus stebimas, vertinamas ir kokios poveikio priemonės jam bus taikomos (esant anonimiškumo sąlygoms, asocialaus elgesio tikimybė padidės). Priešingai, jeigu socialinės aplinkos vertybės bus pakankamai interiorizuotos bei įprasminotos, tai asmenybės elgesiui reguliuoti daug didesnę įtaką turės ne išorinė, bet vidinė kontrolė. Šiuo atveju žmogus elgsis prosocialiai net tada, kai jam negrės jokia bausmė ar kokia nors kita sankcija.

Dabar pabandykime atsakyti į klausimą, kaipgi įvyksta asmenybės nutolimas nuo vyraujančios prosocialios vertybių sistemos. Pirmiausia, turbūt reikėtų paminėti tą faktą, jog kartais iš pat pradžių gali būti perimama asociali vertybių sistema. Jeigu asmenybė jau savo raidos pradžioje patenka į asocialios subkultūros poveikio lauką, tai visiškai natūralu, kad ji gali perimti tokias vertybes ir elgesio normas, kurios prieštarauja vyraujančiai vertybių sistemai. Pavyzdžiui, konkrečioje socialinėje aplinkoje gali egzistuoti tokia subkultūra, kurioje agresyvus elgesys ar netgi žiaurumas yra įprastos ir toleruotinos priemonės siekiant įsitvirtinti bei užimti pageidautiną statusą grupėje. Šioje subkultūroje toleruojamos elgesio normos yra tokios, kad už agresijos demonstravimą ne baudžiama, o atvirkščiai – skatinama. Todėl agresyvus elgesys asmenybei nesukelia nei kaltės, nei gėdos jausmų (Е. Г. Самовичев, 1987). Galima sakyti, jog kuo dažniau, ilgiau ir artimiau asmenybė sąveikauja su asocialios subkultūros atstovais, tuo didesnė asocialių vertybių perėmimo tikimybė. Be to, šiame procese svarbu ir asmeny-

bės amžius. Kuo jaunesnis vaikas, tuo lengviau ir greičiau, bendraudamas su asocialiomis asmenybėmis, jis perima nepageidautinas vertybes (Н. Дж. Смелзер, 1992).

Kita vertus, nutolimas nuo prosocialių vertybių sistemos galimas net ir tada, jeigu ji iš pradžių buvo daugiau ar mažiau interiorizuota. Aišku, jog persiorientavimas į kitą vertybių sistemą bei įvairūs elgesio nukrypimai yra labiau tikėtini tuomet, kai egzistuoja tam tikri socializacijos defektai. Pavyzdžiui, kaip rodo I. A. Kudriavcevo ir jo kolegų tyrimai, psichopatiškoms asmenybėms būdinga didesnio labilumo vertybių sistema, kuri yra nepakankamai suformuota bei struktūrizuota (И. А. Кудрявцев и др., 1986). Todėl šie žmonės neskiria prosocialių ir asocialių elgesio normų, ir tai ypač aiškiai reiškiasi emocinės įtampos būsenoje. Šie vertybių sistemos defektai apriboja asmenybės galimybes vertinti savo poelgius, remiantis socialinėje aplinkoje toleruojamomis vertybėmis ir normomis, sąlygoja jos nekritiškumą bei sukelia tam tikras asocialaus elgesio formas. O sveikiems tiriamiesiems buvo nustatyta diferencijuota vertybių sistema bei socialiai priimtinių vertybių ir normų įprasminimas. Apskritai, kaip pažymi tyrimo autoriai, rezultatai patvirtina prielaidą, jog prosocialių vertybių interiorizacija bei įprasminimas, aiškus jų struktūrizavimas (hierarchinių ryšių nustatymas) garantuoja pakankamą asmenybės stabilumą net esant emocinės įtampos būsenai ir yra ta vidinė sąlyga, kuri nulemia asmenybės kritiškumą bei jos elgesio adaptyvumą.

Kalbant apie galimą persiorientavimą į kitą vertybių sistemą, reikėtų atkreipti dėmesį į tai, jog individuali vertybių sistema yra labai dinamiška ir atspindi įvairiausių pokyčius, kurie pasireiškia asmenybės ir aplinkos tarpusavio santykiuose. Priešingu atveju, jeigu vertybių sistema būtų visiškai stabili, būtų neįmanomi jokie – nei individualūs, nei socialiniai pokyčiai (M. Rokeach, 1976). Taigi, nors konkrečioje socialinėje aplinkoje egzistuoja ta pati vyraujanti vertybių sistema, tačiau skirtingų grupių ar individų sąmonėje gali keistis šios vertybių sistemos „reljefas“. Skirtumai tarp individualios ir vyraujančios vertybių sistemų dažniausiai atsiranda, kai yra nuolat frustruojami svarbiausi asmenybės poreikiai. Iš pradžių šie skirtumai pasireiškia kaip nedideli neatitikimai tarp individualios ir socialinėje aplinkoje vyraujančios vertybių sistemų hierarchinės struktūros. Kitaip sakant, asmenybės adaptacijos procese pagrindinės socialinės vertybės individualioje vertybių sistemoje gali būti skirtingai integruojamos į hierarchinę struktūrą bei pakeičiamos antraeilėmis (A. P. Ратинов, 1981), arba joms gali būti suteikta kita prasmė (R. Paulauskas, 1988). Pavyzdžiui, patiriamos pagrindinės veiklos nesėkmės gali būti kompensuojamos pasilinksminimais arba po-

mėgiais, kurie ilgainiui gali tapti pagrindine žmogaus gyvenimo prasme. Kitais atvejais asmenybė gali pradėti visai kitaip interpretuoti dvasines vertybes – draugystę, drąsą, meilę ir kt. (pvz., asocialūs paaugliai sugebėjimą „laikyti liežuvį už dantų“ interpretuoja kaip „draugiškumą“, agresiją, akiplėšiškumą ar beatodainišką riziką – kaip „drąsą“ ir pan.). Minėti vertybių sistemų hierarchijų neatitikimai tampa įvairių konfliktų šaltiniu, taip pat asocialaus elgesio prielaida. Jeigu asmenybė ir toliau negali patenkinti pagrindinių poreikių socialiai toleruojamais būdais, atotrūkis tarp vyraujančios ir individualios vertybių sistemų vis didėja. Taigi, persiorientuodamas į naujas vertybes bei keisdamas vertybių sistemos hierarchinę struktūrą, žmogus nuvertina ir sumenkina tai, kas psichologiškai jį traumuoja (A. P. Ратиков, Г. X. Ефремова, 1979). Pagaliau neatitikimai tarp vyraujančios ir individualios vertybių sistemų tiek padidėja, jog galima kalbėti apie naujos – asocialios vertybių sistemos susiformavimą. Įvykus tokiam persiorientavimui, žmogus pažeidžia egzistuojančias normas bei ignoruoja vyraujančias vertybes (ir gali pats tai puikiai suprasti), tačiau dėl tokių poelgių jis jau nebeišgyvena kaltės ar gėdos jausmų. Taigi, galima sakyti, jog tokiais atvejais žmogus psichologiškai išsivaduoja iš vyraujančios prosocialios vertybių sistemos kontrolės.

Be abejonės, persiorientavimas nuo socialinėje aplinkoje vyraujančios prosocialios vertybių sistemos prie kitų – asocialių vertybių yra laipsniškas procesas. Tai patvirtina ir empirinių tyrimų rezultatai. Pavyzdžiui, nustatyta, jog nepilnamečiams teisės pažeidėjams būdinga vadinamoji „situacinė sąžinė“ (Ю. Г. Пилипенченко, 1984). Esant tokiai „sąžinei“, poelgiai, prieštaraujantys prosocialiam elgesio modeliui, gali neprieštarauti Aš–idealui bei individualiai vertybių sistemai. Šiuo atveju yra tokia elgesio reguliacija, kai vienoje situacijoje prosocialios vertybės gali tapti kokių nors poelgių vidiniu stabdžiu, o kitoje – ne (normaliu atveju poelgiai, prieštaraujantys vyraujančioms prosocialioms vertybėms, tuo pačiu visuomet prieštarauja ir individualiai asmenybės vertybių sistemai). Kitų autorių gauti duomenys atskleidžia asmenybės socialinės dezorganizacijos dinamiką, pradedant nuo teisiškai paklusnių, bet neturinčių nusistovėjusių prosocialių nuostatų individų, toliau – įvykdžiusių pirmą teisės pažeidimą, pirmą kartą nuteistų nusikaltėlių ir baigiant nusikaltėliais recidyvistais (Г. X. Ефремова, 1979). Pasirodo, jog tiriamųjų nuostatos ir vertybės pamažu keitėsi jiems pereinant iš vienos grupės į kitą: nepastovias prosocialias nuostatas ir vertybes keitė lokalaus pobūdžio specializuota asociali orientacija, kuri vėliau plito į kitas gyvenimo sferas. Pagaliau recidyvistai pasižymėjo visa apimančia asocialia orientacija, kurios fone pasireiškė specifinės ypatybės (susijusios su

konkrečiu nusikaltimų pobūdžiu). Apibendrinant minėtų tyrimų rezultatus, galima pasakyti, kad, didėjant asmenybės poelgių asocialumo laipsniui, įvyksta atitinkami pokyčiai teisės pažeidėjo vertybių sistemoje, kurie susiję su laipsnišku kitos – asocialios vertybių sistemos perėmimu.

Asmenybės savęs vertinimas

Kaip teigia daugelis autorių, vienas iš svarbiausių vidinių darinių, per kuriuos „lūžta“ išoriniai poveikiai, yra asmenybės savęs vertinimas¹. Tiesiogiai dalyvaudamas elgesio ir veiklos reguliacijoje, savęs vertinimas nustato tam tikrą pusiausvyrą tarp išorinių poveikių, vidinės asmenybės būsenos ir jos elgesio formų. Kai susiformuoja iškreiptas, neadekvatus savęs vertinimas, sutrinka visos asmenybės normali raida, iškyla daug problemų ne tik pačiam žmogui, bet ir aplinkiniams. Pavyzdžiui, žemas, sumenkintas savęs vertinimas gali tapti faktoriumi, nulemiančiu asmenybės vystymąsi asocialiu būdu (W. H. Fitts, W. T. Hamner, 1969; H. B. Kaplan, 1980). Panagrinę kime, kaip tai įvyksta.

Savasis Aš yra ypač svarbus, galbūt net pats svarbiausias objektas, kiekvienam žmogui. Todėl mes paprastai stengiamės ne tik apsaugoti savęs vertinimo lygį nuo nepageidaujamų poveikių, bet ir pakelti jį kuo aukščiau. Daugelio psichologų manymu, pradiniais asmenybės vystymosi etapais susiformavęs teigiamo savęs vertinimo poreikis yra viena pagrindinių žmogaus elgesio varomųjų jėgų (H. B. Kaplan, 1980; M. Rosenberg, 1979; И. С. Ков, 1984 ir kt.), pasireiškianti kasdieniniuose mūsų darbuose, poelgiuose, reakcijose, mintyse ir pan.

Kai dėl kokių nors priežasčių (pvz., ilgalaikių nesėkmių, aplinkinių neigiamų reakcijų, pasmerkimo ir atstūmimo) formuojasi žemas savęs vertinimas, teigiamo savęs vertinimo poreikis darosi ypač aktualus ir verčia žmogų ieškoti įvairiausių jo patenkinimo būdų. Tačiau jeigu asmenybei ilgai nepavyksta pakelti savęs vertinimo lygio prosocialiais būdais, jeigu teigiamo savęs vertinimo nepadeda apsaugoti ir gynybiniai mechanizmai, tai ji pradeda rinktis kitus, alternatyvius lyginimo standartus arba etalonus. Juk, norint įvertinti savo paties arba kieno nors kito veiksmus, sugebėjimus ir pan., reikalingas tam tikras lyginimo standartas. Priešingu atveju galima tikrai konstatuoti ir aprašyti, bet ne vertinti. Jau pats vertinimo standarto pasirinkimas gali nulemti galutinį savęs vertinimo rezultatą, kadangi priklausomai nuo standarto, į kurį mes orientuojamės, vieną ir tą patį veiksma ar savybę galima įvertinti

¹ Žr.: Valickas G. Asmenybės savęs vertinimas. V., 1991.

tiesiogiai, tiek negatyviai. Todėl, pasirinkus kitus lyginimo standartus ar etalonus, kada žmogaus savybės analizuojamos ir vertinamos pagal kitus kriterijus, galima paaukštinti savęs vertinimo lygį. Realiam gyvenime neretai pasitaiko tokių atvejų, kai, norėdamas teigiamai įvertinti savo veiksmus, žmogus keičia ne veiksmų kryptingumą ar kokybę, bet jų vertinimo standartus (šitaip yra paprasčiau). Taigi per trumpą laiką ir be didelių pastangų galima pasiekti norimą rezultatą – teigiamą savęs vertinimą. Šis būdas yra ypač efektyvus tada, kai alternatyvius elgesio įvertinimo standartus pripažįsta nors ir nedidelė, bet asmenybei reikšminga žmonių grupė.

Šias prielaidas patvirtina ir mūsų tyrimo rezultatai (Г. В. Валицкас, 1987), kuriuos apibendrinant galima aprašyti tokį galimą asocialios asmenybės formavimosi kelią. Pradiniais asmenybės raidos etapais dažnai natūraliai formuojasi teigiamas vaiko savęs vertinimas, kuris yra susijęs su teigiamomis aplinkinių reakcijomis bei vertinimais (beveik visose šeimose vaikai daugiau ar mažiau yra apsupti tėvų dėmesiu, šiluma ir pan.). Besiformuojančios asmenybės individuali vertybių sistema taip pat dažniausiai atitinka prosocialias vertybes ir normas, kadangi dėl įvairių socialinių poveikių asmenybė interiorizuoja prosocialius elgesio normatyvus. Tačiau kai asmenybė nuolatos patiria nesėkmes, neigiamas aplinkinių vertinimus bei atstūmimą, savęs vertinimo lygis pamažu ima kristi. Prasideda „kova“ už teigiamą savęs vertinimą. Vaikas arba paauglys pradeda ieškoti veiklos sferų, kuriose jis galėtų patirti sėkmę, susilaukti pritarimo arba bent jau dėmesio. Iš pradžių tokios paieškos neperžengia socialiai toleruojamų normų ribų arba blogiausiu atveju tik nežymiai nuo jų nukrypsta.

Bet jeigu daugkartiniai bandymai pakelti savęs vertinimo lygį prosocialiais būdais neleidžia vaikams ar paaugliams pasiekti norimų rezultatų, jeigu negatyvus patyrimas vis kaupiasi ir didėja, tai po tam tikro laiko visuotinai pripažinta vertybių sistema darosi nereikšminga, t. y. nuvertinami tie idealai ir elgesio normos, kurių atžvilgiu asmenybė ilgai negalėjo pasiekti sėkmės. Parengiamos vidinės sąlygos asmenybei persiorientuoti į asocialų vystymosi kelią: tai subjektyviai skausmingas žemas savęs vertinimas ir priimtinių prosocialių vertybių bei elgesio normų nuvertinimas. Jeigu anksčiau potencialus teisės pažeidėjas stengėsi įtvirtinti save socialiai toleruojamais būdais, tai po visuotinai pripažintų elgesio normų nuvertinimo jis pradeda ieškoti kitų vertybių bei normų aplinkos. O kadangi tokio paauglio ryšiai su pozityvia socialine aplinka paprastai jau būna nutrūkę, jis dažniausiai patenka į asocialių grupių veikimo zoną. Asocialioje aplinkoje paauglys perima negatyvaus elgesio normas ir idealus, kurių atžvilgiu jam pagaliau pavyksta pakelti savęs vertinimo lygį ir pajauti savąją vertę.

Aprašytas asocialios asmenybės formavimosi būdas atspindi vieną universalių nepageidautinų transformacijų variantą. Šią svarbią išvadą patvirtina daugelio tyrimų rezultatai, patvirtinantys, jog siekimas pakelti savęs vertinimo lygį gali skatinti įvairias asocialaus elgesio formas. Panagrinėkime juos išsamiau.

Paprastai manoma, jog žmonės vagia todėl, kad jiems reikalingi tam tikri daiktai, materialinės vertybės ir pan. Tačiau iš tikrųjų vagysčių motyvai neapsiriboja vien tik materialinės naudos siekimu. Kaip teigia kai kurie autoriai, daugeliui vagiančių paauglių materialinės naudos siekimas nebūdingas (A. Коэн, 1966). Paauglius vogti dažnai skatina ne savanaudiški motyvai, bet noras pademonstruoti savo šaunumą, siekimas pakelti savo vertę, įtvirtinti save grupinėje hierarchijoje ir pelnyti draugų pripažinimą. Ypač didelį savęs įtvirtinimo poreikį išgyvena nepakankamai prisitaikę, patiriantys daug nesėkmių individai. Ir kai kuriems iš jų materialinių gėrybių išsigijimas neteisėtu būdu (vagiant) tampa vienu iš prieinamiausių būdų pakelti savo vertę. Net ir saugusieji vogdami patenkina ne vien tik materialinius poreikius. Vagystės žmogui gali suteikti materialinių priemonių tam, kad jis galėtų nugalėti nepasitikėjimą savimi, pakelti savo statusą ar patekti į norimą grupę, t. y. įtvirtinti savąjį Aš savo bei kitų akyse (Ю. М. Антонын и др., 1989). Kitaip tariant, vagystes (ypač paauglių), be kitų motyvų, dažnai skatina teigiamo savęs vertinimo poreikis.

Kai kada paaugliai vogdami elgiasi vandališkai – nusiaubia patalpas, sunaikina turtą bei nuosavybę ir pan. Galima sakyti, jog kai kurių daiktų vagystės tokiomis situacijomis, o ne jų sunaikinimas – beveik atsitiktinis dalykas. Pašaliniam stebėtojui vandalizmo aktuose sunku išvelgti kokį nors tikslą ar prasmę, nors pats vandalas dėl to gali labai stengtis. Kai kada vandalizmo aktus galima paaiškinti paauglio siekimu atsikratyti nuobodulio, patirti susijaudinimą bei malonumą, pažeidžiant įvairius socialinius tabu. Tačiau, kaip nurodo P. G. Zimbardo, detaliau analizuojant vandalizmą, galima teigti, jog vandalai dažnai išgyvena bejėgiškumo jausmą, kurį sukelia pozityvios socialinės aplinkos atstūmimas, negalėjimas pasiekti aukštesnį socialinį statusą ar įgyti prestižą (P. G. Zimbardo, 1976). Toks bejėgiškumą išgyvenantis žmogus kartais ima priešintis bei maištauti, ir šis maištas pasireiškia betiksle destruktija. Psichologine prasme neapgalvoti destruktivūs veiksmai vandalui gali būti daug patrauklesni negu visiškai suprantami ir prognozuojami, kadangi pirmieji yra labiau pastiprinami. Šiuo atveju pastiprinimas gali būti susijęs su tuo, kad vandalų veiksmai daro stiprų įspūdį aplinkiniams, kelia jiems baimės jausmą (kadangi yra neįprasti, nesuprantami bei neprognozuojami), kad žmonės ilgai atsimesna vandalizmo aktus ir

pan. Galima teigti, jog savo iš anksto neapgalvotais, beprasmiškai destruktiviais veiksmais paauglys vandalas atranda beveik magišką būdą, kaip atitinkamoje subkultūroje įgyti prestižą, padidinti statusą bei pakelti savęs vertinimo lygį. Kartais vieninteliu vandalizmo aktu jis gali sustiprinti savosios egzistencijos prasmę ir pajauti savojo AŠ reikšmingumą.

Viena iš žemo savęs vertinimo pasekmių gali būti asmenybės siekimas įtvirtinti save kitų sąskaita – juos žeminant, mušant, akcentuojant jų trūkumus, mažesnę kompetenciją, klaidas ir pan. Pavyzdžiui, per menkai save vertinantys tėvai gali stengtis įtvirtinti savąjį AŠ demonstruodami vaikams savo sumanumą, jėgą bei pranašumą, kas garantuoja jiems savosios vertės ir reikšmingumo jausmą. Tačiau kartais savęs įtvirtinimo problema gali būti sprendžiama pačiomis blogiausiomis formomis – kompensuodama tikrą ar įsivaizduojamą savo menkavertiškumą asmenybė gali panaudoti atvirą prievartą, agresiją bei smurtą. Tokiu destruktiviu būdu žmogus priverčia kitus paisyti jo, iš autsaiderio nors trumpam tampa lyderiu bei padėties šeimininku ir galbūt pirmą kartą pajaučia savąją vertę. Smurtą bei agresiją žmogus gali demonstruoti ir siekdamas apsaugoti jau susiklosčiusį teigiamą savęs vertinimą. Kaip nurodo kai kurie autoriai, vidinis subjektyvus žmogžudysčių motyvas dažnai yra nesąmoningas nusikaltėlio siekimas išlaikyti pageidautiną savosios vertės lygį (Ю. М. Антонов, Е. Г. Самовичев, 1983). Tokiais atvejais nusikaltimus prieš asmenybę gali paskatinti prieštaravimai tarp to, kaip save vertina pats žmogus ir kaip jį vertina aplinkiniai. Pavyzdžiui, paauglys gali įvykdyti smurtinį nusikaltimą, siekdamas apsaugoti savąjį AŠ nuo bendraamžių bandymų sumenkinti jo vertę (aplinkinių veiksmai paprastai sukelia labai stiprias atsakomąsias reakcijas ir netgi smurtą tuomet, kai yra sumenkinama asmenybės vertė).

Be abejonės, kartais agresiją gali skatinti neadekvačiai paaukštintas savęs vertinimas, pasireiškiantis siekimu dominuoti bei įsitvirtinti bet kokioje situacijoje. Tačiau dažniau smurtiniams nusikaltėjams būdingas kaip tik sumenkintas savosios vertės jausmas, o agresyviais veiksmais paprastai siekiama pakelti savęs vertinimo lygį ir įsitvirtinti grupės hierarchijoje. Tokia nusikalstamų agresyvių veiksmų prasmė yra tipiška nepilnamečiams teisės pažeidėjams (Э. П. Котова, 1989).

Analizuojant psichologinę literatūrą, galima pastebėti, jog net tokius smurtinius nusikaltimus kaip išprievartavimus gali skatinti ne tik seksualiniai motyvai, bet ir siekimas pakelti savo vertę bei įtvirtinti save vyro vaidmenyje (Ю. М. Антонын и др., 1987; Л. А. Волошина, 1989). Kitaip tariant, prievartautojas, be kitų tikslų, neretai siekia pašalinti menkavertiškumo jausmą ir psichologinį diskomfortą, kurį jis išgyvena dėl seksualinių san-

tykių. Juk prievartautojo anonimiškumas, prievartinio lytinio akto nuasmeninimas garantuoja jam tam tikrą saugumą ir leidžia išgyventi savąją vertę.

Prostituciją, kartu su kitais veiksniais, taip pat gali skatinti siekimas patirti savo reikšmingumą bei pakelti savo vertę (M. E. Brown, 1979). Išgyvendamos tėvų dėmesio trūkumą ir negalėdamos tradicinėmis priemonėmis pakelti savosios vertės lygio, kai kurios paauglės greitai suvokia, kad jos gali patraukti kitų dėmesį, siekti pripažinimo bei savosios personos reikšmingumo seksualinėmis paslaugomis. Seksualinis aktyvumas ir seksualinių paslaugų teikimas neretai sukelia merginai jos reikšmingumo bei vertės išgyvenimą (atsiranda iliuzija, kad jeigu daugelis vyrų nori turėti su ja intymius santykius, vadinasi, ji yra vertinama). Be to, paauglės prostitucija garantuoja greitą ir gana nemažą uždarbį, už kurį jos gali įsigyti gražių bei madingų drabužių, vertingų daiktų ir pan. O, kaip žinoma, prestižiniai drabužiai ir daiktai gali pakelti jų savininkų savęs vertinimo lygį.

Kita vertus, santykius su prostitutėmis gali skatinti ne tik noras visiškai patenkinti seksualinį poreikį ar seksualinės įvairovės troškimas, bet ir bandymas išvengti socialinės izoliacijos, pašalinti nerimo jausmą, siekimas patirti savojo Aš reikšmingumą (E. Goode, 1978). Kaip liudija tyrimų duomenys, mokamomis seksualinėmis paslaugomis neretai naudojasi drovūs, nepasitikintys savimi vyrai, kurie santykiuose su priešingos lyties atstovėmis yra pasyvūs, nesugeba išreikšti savo jausmų ir norų (Ф. Зямбардо, 1991). O kadangi, bendraudamos su klientais, kai kurių rūšių prostitutės pardavinėja ne tik savo kūną, bet ir stengiasi sukurti šiltą emocinę atmosferą, gali kalbėtis su klientu bet kuria tema ir t. t., todėl vyras atsipalaiduoja, patiria savo reikšmingumą bei paaukština savęs vertinimą. Taigi, galima sakyti, jog naudodamiesi prostitučių paslaugomis, vyrai patenkina ne tik seksualinius, bet ir socialinius-psichologinius poreikius.

Alkoholis irgi gali būti vartojamas siekiant patenkinti teigiamo savęs vertinimo poreikį. Gerdami žmonės nori patirti ne tik euforinę būseną, bet gauti daugiau – apsvaigę nuo alkoholio, jie gali patenkinti savo poreikius. Kaip liudija kai kurių tyrimų rezultatai, alkoholikas stengiasi patenkinti savo poreikius, pakeisdamas realios veiklos rezultatus subjektyviais išgyvenimais, panašiais į tuos, kuriuos patiria sveikas žmogus, atlikęs realią veiklą ir pasiekęs atitinkamų rezultatų (Б. С. Братуць, 1988; К. Г. Сурнов, 1982). Kitaip tariant, jeigu sveikas žmogus, siekdamas teigiamo savęs vertinimo, pirmiausia sutelkia savo dėmesį ir pastangas į realią veiklą ir rezultatus, tai alkoholikas – į subjektyvius emocinius išgyvenimus. Ir šiuos norimus emoci-nius išgyvenimus jis gali patirti išgėręs, t. y. ne realios, bet iliuzinės-kompensacinės veiklos pagalba.

Taigi, kaip matome, siekimas pakelti savęs vertinimo lygį yra universalus veiksnys², galintis skatinti įvairias asocialaus elgesio formas. Kartu reikia pabrėžti dar vieną labai svarbų dalyką – pagrindinė grandis teigiamo savęs vertinimo formavimosi procese yra asmenybės persiorientavimas į kitą (alternatyvią) vertybių sistemą.

Be abejonės, siekdamas pakelti savęs vertinimo lygį, žmogus nebūtinai visiškai nuvertina prosocialią vertybių sistemą ir perima asocialias vertybes. Tarp šių poliariųjų vertybių sistemų egzistuoja daugybė įvairių tarpinių variantų, kuriuos gali perimti asmenybė. Be to, net ir kraštutinių polių individualios vertybių sistemos nėra tapačios. Kaip liudija kai kurių tyrimų duomenys, skirtingų nusikaltėlių grupių (žmogžudžių, vagių, prievartautojų ir pan.) vertybių sistema nebuvo vienalytė, bet turėjo savitą konfigūraciją (A. P. Рашинов, 1981). Taigi, apibendrinant galima daryti prielaidą, jog asmenybės siekimas pakelti savęs vertinimo lygį ir specifiniai individualios vertybių sistemos turinio bei hierarchijos ypatumai yra vieni iš pagrindinių faktorių, sąlygojančių žmogaus elgesio įvairovę.

Jau minėjome, kad žemas savęs vertinimas bei asmenybės persiorientavimas nuo prosocialios į asocialią vertybių sistemą sukelia įvairias asocialaus elgesio formas. Tuo atveju, kai esant sumenkintam savęs vertinimui, išlieka asmenybės orientacija į tą Pačią (prosocialią) vertybių sistemą, gali būti kitokio pobūdžio sutrikimai – vienišumo, įvairių neurozių formavimasis, suicidinės reakcijos ir pan. Pavyzdžiui, A. Ambrumovos ir A. Ratinovo tyrimų rezultatai liudija tai, jog bandę nusižudyti žmonės vertino save per menkai, tačiau jie orientavosi į bendražmogiškas, prosocialias vertybes (A. Г. Амбрумова, А. Р. Ратинов, 1986). Kitaip tariant, šie tiriamieji bandė žudyti todėl, kad negalėjo pasiekti norimos gyvenimo kokybės (fizinio ir psichologinio komforto) visuotinai toleruojamos vertybių sistemos atžvilgiu. Paskutinis jų žingsnis, skausmingai išgyvenant savo menkavertiškumą, buvo bandymas nusižudyti.

Išorinių ir vidinių reikalavimų neutralizacijos būdai

Besiformuojanti asociali asmenybė dažniausiai dar nėra visai nuvertinusi prosocialias vertybes, ir todėl negali ignoruoti normatyvinės aplinkos reikalavimų kaip visiškai nereikšmingų (kaip jau buvo minėta, prosociali

² Tai nespecifinis veiksnys (žemas savęs vertinimas būdingas ne tik teisės pažeidėjams), bet labai specifinės jo sukeltos pasekmės (vagystės, vandalizmas, smurtiniai nusikaltimai ir pan.)

vertybių sistema yra modifikuojama palengva). Tai patvirtina daugelis įvairių faktų. Pavyzdžiui, įvykdę nusizengimus ar teisės pažeidimus, asocialūs paaugliai neretai išgyvena gėdos ir kaltės jausmus, be to, jie dažnai rodo pagarbos ir susižavėjimo ženklus prosocialioms asmenybėms ir pan. Taigi mes matome vieną iš daugelio žmogaus elgesio paradoksų, kai pažeidžiamos tos elgesio normos bei vertybės, kurias pats žmogus daugiau ar mažiau pripažįsta. Kodėl taip įvyksta? Ieškant atsakymo į šį klausimą, pirmiausia reikėtų atsiminti, jog socialinės normos bei vertybės gana retai būna išsakytos griežta forma, kad egzistuoja nemažai išlygų, daugiaprasmiškų situacijų, todėl asmenybė gali lanksčiai prisitaikyti. Paauglys gali išvengti moralinės atsakomybės už savo veiksmus, o kai kada – netgi neigiamų sankcijų savo atžvilgiu, jeigu jis įrodo, kad jo veiksmuose nebuvo jokių piktų, nusikalstamų ketinimų. Tai jis gali padaryti ignoruodamas ar neigdamas jam nenaudingą informaciją, rasdamas ir pritaikydamas savo veiksmams pagrįsti loginių argumentų ir t. t. Šiuo atveju asocialus paauglys suderina, atrodo, nesuderinamus dalykus – neatsisakydamas ir visai neatmesdamas vyraujančios vertybių ir elgesio normų sistemos, jis kartu papildo ją tokiomis išlygomis, kuriomis interpretuoja savo veiksmus kaip toleruotinus arba net teisingus. Kitaip tariant, įvairiais būdais pateisindami savo poelgius, asocialūs paaugliai neutralizuoja vyraujančios normatyvinės sistemos reikalavimus, o kartu – ir savo „sąžinės balsą“. Šiuos neutralizacijos būdus arba mechanizmus galima laikyti kaip tarpinę grandį asmenybei persiorientuojant nuo prosocialaus prie asocialaus vystymosi kelio (kada paauglys ima pažeidinėti egzistuojančias elgesio normas, ką smerkia bei neigiamai vertina dauguma, prosocialios aplinkos poveikių neutralizacija padeda jam dar kurį laiką išlaikyti pozityvų savęs vertinimą).

G. M. Sykes ir D. Matza išskiria 5 pagrindinius neutralizacijos būdus, kuriuos dažniausiai panaudoja nepilnamečiai teisės pažeidėjai (Г. М. Сэйкс, Д. Матза, 1966). Pirmasis iš jų – atsakomybės neigimas. Šiuo atveju paaugliai tvirtina, kad jie nusizengė tokiomis aplinkybėmis, kurios nepriklausė nuo jų valios ir kurių jie negalėjo kontroliuoti. Neigdami savo asmeninę atsakomybę ir laikydami save pasyviu išorinių poveikių objektu, o ne aktyviai bei savarankiškai veikiančiu subjektu, asocialūs paaugliai nesunkiai neutralizuoja prosocialios aplinkos reikalavimus. Antrasis neutralizacijos būdas – žalos neigimas, kai paaugliai savo nusikalstamą elgesį dažnai vertina atsižvelgdami į tai, ar jie padarė kam nors akivaizdžių nuostolių, ar ne. Padaryta žala arba nuostoliai gali būti interpretuojami pačiu įvairiausiu būdu, visais atvejais stengiantis ją sumenkinti. Neigdami savo veiksmų kenksmingumą bei pavojingumą, paaugliai ne tiek prieštarauja prosocialioms elgesio

normoms, kiek išplečia jų galiojimo ribas ir kartu sumažina normatyvinės sistemos kontrolės laipsnį. Trečiasis neutralizacijos būdas – aukos neigimas. Net jeigu paaugliai pripažįsta savo atsakomybę už kažkam padarytą žalą, jie gali neutralizuoti kitų žmonių reikalavimus ar pasmerkimą, tvirtindami, kad padaryta žala nėra blogis. Šiuo atveju paaugliai taip interpretuoja savo veiksmus, kad auka tampa piktadariu, nusipelnysiu atpildo. Taigi dėl tokios transformacijos vėl yra apribojamas normatyvinės sistemos poveikio „laukas“. Ketvirtasis neutralizacijos būdas – smerkiančiųjų pasmerkimas. Nusizėngę paaugliai neretai perkelia dėmesį nuo savo nusikalstamų veiksmų į juos kaltinančius bei smerkiančius žmones ir stengiasi įvertinti ne savo veiksmus, bet kitus žmones. Kritikuojant bei neigiamai vertinant pačius smerkiančiuosius, svarbus ne tiek pats nusizėngusiojo nuomonės pagrįstumas, kiek tos nuomonės reikšmė atmetant kitų žmonių kaltinimus bei taikomas sankcijas. Kai paauglys puola kitus, jam daug lengviau sumenkinti padarytą žalą arba visai „nepastebėti“ savo poelgių pavojingumo. Penktasis neutralizacijos būdas – apeliacija į svarbesnes aplinkybes. Šis neutralizacijos būdas pasireiškia tuomet, kai paaugliai, atliekantys kokius nors nepageidautinus veiksmus, pirmenybę teikia savosios grupės normoms. Šiuo atveju visiškai nebūtina, kad paauglys atmestų toleruojamas normas, nors jis joms ir nepaklūsta. Spręsdamas dilemą, kas svarbiau – daugumos interesai ar asmeniniai išpareigojimai ir draugystė, jis pasirenka pastaruosius („Aš negalėjau nepadėti draugui“).

Aišku, minėti neutralizacijos būdai nėra vieninteliai. Teisindama save, asmenybė pasinaudoja visomis įmanomomis priemonėmis. Pavyzdžiui, savo agresyvius veiksmus žmogus gali pateisinti naudodamasis vienpusiškais ir vienašališkais palyginimais, deindividualizuodamas atsakomybę, dehumanizuodamas auką ir pan. (A. Bandura, 1973). Pirmuoju atveju paauglys lygina savo agresyvius veiksmus su pačiais blogiausiaisiais kitų žmonių agresijos aktais („pažiūrėkite į kitus – palyginus su jais, aš esu kone šventasis“). Taigi, nors paauglys ir pripažįsta tam tikrą savo kaltę, jis akcentuoja tai, jog ši kaltė yra santykiškai maža, todėl ją galima atleisti. Deindividualizuodamas atsakomybę už įvykdytą agresijos aktą, paauglys ją priskiria keliems žmonėms, todėl nebeaišku, kas yra tikrasis kaltininkas. Šis pasiteisinimo būdas dažniausiai pasitaiko esant grupinės agresijos formoms (ypač palankias sąlygas pasiteisinimui sudaro anonimiškumo atmosfera). Trečiuoju atveju agresorius atsisako pripažinti, kad jo auka turi kokių nors vertingų savybių, ją apibūdinamas panaudoja vien tik negatyvią prasmę turinčius terminus, t. y. stengiasi sumenkinti arba visiškai neigia aukos žmogiškąją vertę bei orumą. Taip galima neutralizuoti ne tik kitų žmonių poveikį, bet ir

numalšinti savo sąžinės balsą („Jis nenusipelno, kad su juo būtų elgiamasi normaliai“).

Kai kurie autoriai mano, jog socialinė kontrolė gali būti neutralizuojama ir „klasikiniais“ gynybiniais mechanizmais (A. P. Ратиков, Г. X. Ефремова, 1988). Teisės pažeidėjai gali panaudoti projekciją, t. y. priskirti kitiems žmonėms savo pačių ketinimus ar savybes (pvz., priešiškuumą, godumą, kerštingumą ir t. t.). Dėl to teisės pažeidėjai gali interpretuoti savo veiksmus kaip išprovokuotus ar turinčius gynybinį pobūdį. Kai kada nepageidaujami faktai ar informacija gali būti išstumiami iš individo sąmonės (pvz., kai kurie narkomanai ar alkoholikai gali tvirtinti, kad jie iš tikrųjų nėra tokie ir kad gali nustoti vartoti narkotikus ar alkoholį, kada tik to panorės). Tačiau bene dažniausiai yra panaudojamos įvairios racionalizacijos formos – teisės pažeidėjai stengiasi surasti ir panaudoti įvairius loginius argumentus, kuriais galėtų pagrįsti savo nusikalstamus veiksmus, jų būtinumą, neišvengiamumą ar nekenksmingumą (faktiškai anksčiau aprašytus būdus galima vertinti kaip atskirus racionalizacijos variantus). Kaip viena iš racionalizacijos formų gali būti panaudojamas netgi etinis nusikaltimo pagrindimas. Jo esmė sudaro tai, kad teisės pažeidėjas nepasitenkina paprastu savo nusikalstamų veiksmų pateisinimu, bet stengiasi suteikti jiems pozityvią moralinę prasmę (pvz., savo veiksmus jis gali interpretuoti kaip „teisingumo atstatymą“, „pagalbą kitiems“ ir pan.).

Visų šių neutralizacijos ir gynybinių mechanizmų panaudojimas netiesiogiai liudija, kad asmenybė dar šiek tiek pripažįsta prosocialias vertybes bei joms atstovaujantčius žmones. Reikėtų pasakyti, jog kuo labiau žmogaus elgesys prieštarauja toms vertybėms ir elgesio normoms, kurias jis perėmė augdamas, tuo dažniau, pasireiškiant asocialiam elgesiui, turi būti panaudojami neutralizacijos bei gynybiniai mechanizmai. Ir atvirkščiai, jei žmogaus elgesys atitinka jau ankstyvoje vaikystėje perimtas normas ir vertybes, tai, formuojantis asocialiai asmenybei, neutralizacijos bei gynybiniai mechanizmai darosi vis mažiau svarbūs. Be to, jų naudojimas priklauso nuo santykių su kitais žmonėmis pobūdžio (E. Goode, 1978). Kuo didesnė fizinė, socialinė ir emocinė distancija tarp asocialios asmenybės ir kitų žmonių, kuo mažiau jie gali kontroliuoti teisės pažeidėjus, tuo mažiau reikalinga socialinės kontrolės neutralizacija. Tačiau kai nepritariančys bei smerkiantys kiti žmonės asocialiai asmenybei yra artimi bei reikšmingi, kada jie yra galingi ir kontroliuoja įvairius resursus, tuomet neutralizacijos procesai darosi neišvengiami. Reikia pasakyti, jog asmenybė ne tik sąmoningai bando pateisinti savo poelgius. Dažnai šios pateisinimo tendencijos yra įsisažmonintos miglotai (neaiškiai) arba žmogus visai jų neįsisažmonina (A. P. Ратиков, Г. X. Ефремова, 1988). Ir nors įvai-

rios pasiteisinimo formos suteikia asocialiai asmenybei tam tikrą palengvėjimą ir padeda trumpam išlaikyti minimalų psichologinį komfortą, tačiau kartu jos iškraipo realybę, nukemia nerealų savęs ir situacijos suvokimą bei vertinimą. Taigi priežastys, sukėlusios įvairias nesėkmes ir negatyvius išgyvenimus, lieka nepašalintos, o kartu lieka neišspręstos ir asmenybės problemos. Padėtis dar komplikuojasi dėl to, kad neturalizacijos bei gynybiniai mechanizmai, kaip dažnai jie būtų benaudojami, vis dėlto negarantuoja visiško asmenybės „imuniteto“ visuotinai pripažintoms vertybių ir elgesio normų sistemoms. Didelė nemalonių poveikių tikimybė, baimė būti demaskuotam, būtinybė slėptis ir veidmainiauti – visa tai neišvengiamai sukelia vidinę įtampą ir dar labiau trikdo asmenybės adaptaciją prosocialioje aplinkoje.

Teisindama save, asociali asmenybė iš supančios tikrovės dažniausiai atrenka faktus, patvirtinančius jos nuostatas, interiorizuotas vertybes bei susiformavusias pažiūras, ir kartu neigia bei nepastebi tų faktų, kurie joms prieštarauja. Vadinas, galime kalbėti apie glaudų neutralizacijos bei gynybinių mechanizmų ryšį su asmenybės struktūriniais dariniais. Jau minėjome, kad formuojantis asmenybei kaip reakcija į savo paties savybes gali atsirasti tam tikrų kompensacinių ar gynybinių savybių kompleksų, skatinančių tolesnę asmenybės deformaciją, nepageidautinus motyvų bei vertybių sistemų pokyčius.

Visi šie neutralizacijos bei gynybiniai mechanizmai gali būti panaudojami tiek suvokiant situaciją, numatant tikslus, tiek aiškinant savo veiksmų motyvus ar vertinant jų rezultatus bei pasekmes. Įvairūs mėginimai pateisinti savo poelgius („Aš šito nenorėjau“; „Aš niekam nepadariau nieko blogo“; „Jie to nusipelnė“; „Visi kabinėjasi prie manęs“; „Aš tai padariau ne dėl savęs“ ir pan.) labai susilpnina socialinės kontrolės efektyvumą ir padidina asocialaus elgesio pasireiškimo tikimybę ateityje. Taigi šiuo atveju toliau vyksta nepageidautinas asocialios asmenybės formavimasis.

Apskritai, apibendrinant tai, kas buvo pasakyta, galima išskirti šiuos pagrindinius momentus:

1. Kada šeimoje nėra šiltų emocinių santykių, kai vaikas, bendraudamas su tėvais, dažniausiai patiria negatyvius išgyvenimus, sutrinka „motyvo poslinkio į tikslą“ mechanizmo funkcionavimas. Tokiu atveju vaikas gali gerai žinoti, ką ir kaip reikia daryti, tačiau jis šių elgesio normų neperima, jos subjektyviai neįprasminamos, o lieka tiktai žinojimo lygio. Todėl, sumažėjus išorinei kontrolei, labai padidėja prosocialių elgesio normų pažeidimo tikimybė.

2. Jeigu aiškinimai, įtikinėjimai ar kiti intelektualiniai poveikiai nesusiejami su tuo, kas jau turi asmenybei motyvacinę reikšmę bei sukelia jai

teigiamų emocinių išgyvenimų, tai bet koks auklėjamojo supažindinimas su prosocialiomis elgesio normomis ir vertybėmis yra mažai efektyvus.

3. Identifikacijos arba imitacijos mechanizmo funkcionavimas gali sukelti nepageidautimų vystymosi rezultatų esant tokioms nepalankioms sąlygoms: a) kai vaikas auga nepilnoje šeimoje, kurioje nėra atitinkamo identifikacijos modelio; b) kai patys tėvai darosi netinkami identifikacijos modeliai; c) kada vaikas patenka į asocialios grupės poveikio zoną ir ima imituoti jos narių elgesį; d) kada vaikas dažnai susiduria su asocialaus elgesio modeliais.

4. Vystantis asmenybei, išorinės sąlygos bei poveikiai suformuoja tam tikrus vidinius darinius, kurie savo ruožtu gali skatinti prosocialų arba asocialų asmenybės formavimąsi. Be to, asmenybė ilgainiui gali pradėti kurti palankią aplinką nepageidautinoms savybėms reikštis. Todėl negatyvios savybės gali pradėti dominuoti asmenybės struktūroje ir nulemti asocialius poelgius.

5. Skirtumai tarp individualios ir vyraujančios vertybių sistemų dažniausiai atsiranda tuomet, kai pastoviai frustruojami svarbiausi asmenybės poreikiai. Iš pradžių šie skirtumai egzistuoja kaip nedideli neatitikimai tarp individualios ir vyraujančios vertybių sistemų hierarchinės struktūros, o vėliau tampa įvairių konfliktų šaltiniu ir asocialaus elgesio priežastimi. Jeigu asmenybė ir toliau negali patenkinti pagrindinių poreikių prosocialiais būdais, atotrūkis tarp individualios ir vyraujančios vertybių sistemų vis didėja, kol pagaliau įvyksta galutinis asmenybės persiorientavimas į kitą (asocialią) vertybių sistemą.

6. Kartais asmenybė jau iš pradžių gali įsisąmoninti ir perimti asocialią vertybių sistemą. Kuo jaunesnis vaikas ir kuo dažniau, ilgiau ir artimiau jis sąveikauja su asocialios subkultūros žmonėmis, tuo didesnė asocialių vertybių perėmimo tikimybė.

7. Jeigu daugkartiniai bandymai pakelti savęs vertinimo lygį prosocialiai priimtinais būdais neleidžia asmenybei pasiekti norimų rezultatų, tai po tam tikro laiko nuvertinama visuotinai pripažinta vertybių ir normų sistema. Asmenybė pradeda ieškoti aplinkos su kitomis vertybėmis bei normomis ir dažniausiai patenka į asocialių grupių poveikio zoną. Asocialioje aplinkoje asmenybė perima negatyvias elgesio normas ir vertybes, kurių atžvilgiu jai pagaliau pavyksta pakelti savęs vertinimo lygį ir pajauti savo vertę.

8. Siekimas pakelti savęs vertinimo lygį yra universalus nespacificinis veiksnys, kuris gali skatinti įvairias asocialaus elgesio formas (vagystes, vandalizmą, smurtinius nusikaltimus ir pan.). Kartu reikia pažymėti, jog visais šiais atvejais pagrindinė grandis teigiamo savęs vertinimo formavimosi procese yra asmenybės persiorientavimas į kitą (asocialią) vertybių sistemą.

9. Tarpinė grandis asmenybei persiorientuojant nuo prosocialaus prie asocialaus vystymosi kelio yra įvairūs išorinių ir vidinių reikalavimų neutralizacijos būdai. Jie labai susilpnina socialinės kontrolės efektyvumą ir pa-

didina asocialaus elgesio pasireiškimo tikimybę, kadangi neutralizuoja iki tol egzistavusius normatyvinius suvaržymus.

Baigiant norėtųsi pabrėžti, jog asmenybės formavimasi bei nepageidautinas jos transformacijas sąlygoja tokia daugybė įvairių faktorių, kad visus juos išanalizuoti bei nustatyti jų tarpusavio ryšius yra nepaprastai sunku. Tačiau kuo plačiau ir giliau mes atskleisime, kaip ir kodėl formuojasi asociali asmenybė, kokiomis sąlygomis greičiausiai įvyksta nepageidautini pokyčiai, tuo lengviau mums bus parengti efektyvias psichokorekcines poveikio priemones bei garantuoti prosocialų asmenybės vystymasi.

L I T E R A T Ū R A

1. Bandura A. Social learning theory. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1977.
2. Bandura A. Aggression. A social learning analysis. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1973.
3. Bandura A. Principles of behavior modification. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1969.
4. Brown M. E. Teenage prostitution // *Adolescence*, 1979. Vol. 14. P. 665-680.
5. Burton R. V., Whiting J. W. The absent father and cross-sex identity // *Sex differences: Cultural and developmental dimensions* / Ed. by P. C. Lee, R. S. Stewart. New York, 1976. P. 231-245.
6. Fitts W. H., Hamner W. T. The self-concept and delinquency. Nashville, 1969.
7. Goode E. Deviant behavior. An interactionist approach. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1978.
8. Kaplan H. B. Deviant behavior in defense of self. New York: Academic Press, 1980.
9. Lillyquist M. J. Understanding and changing criminal behavior. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1980.
10. Mischel W. Introduction to personality. 3-rd ed. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1981.
11. Mischel W. Father absence and delay of gratification: Crosscultural comparisons // *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1961. Vol. 63. P. 116-124.
12. Paulauskas R. Delinkventiškos asmenybės formavimosi priežastys ir jos perauklėjimo problemos. V.: PMTI, 1988.
13. Rokach M. The nature of human values and value systems // *Current perspectives in social psychology* / Ed. by E. P. Hollander and R. G. Hunt. New York, 1976. P. 344-357.
14. Rosenberg M. Conceiving the self. New York: Basic Books, 1979.
15. Zimbardo P. G. A social-psychological analysis of vandalism: making sense of senseless violence // *Current perspectives in social psychology* / Ed. by E. P. Hollander, R. G. Hunt. New York, 1976. P. 129-134.

16. Амбрумова А. Г., Рагинов А. Р. Мультидисциплинарное исследование агрессивного и аутоагрессивного типа личности // Комплексные исследования в суицидологии. М., 1986. С. 26–44.

17. Антонян Ю. М. Психологическое отчуждение личности и преступное поведение: Генезис и профилактика дезадаптивных преступлений. Ереван: Айастан, 1987.

18. Антонян Ю. М., Голубев В. П., Кудряков Ю. Н. Личность корыстного преступника. Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1989.

19. Антонян Ю. М., Голубев В. П., Кудряков Ю. Н., Бовин В. Г. Некоторые отличительные психологические черты личности преступника // Личность преступника и предупреждение преступлений. М., 1987. С. 13–26.

20. Антонян Ю. М., Самовичев Е. Г. Неблагоприятные условия формирования личности в детстве и вопросы предупреждения преступлений. М.: ВНИИ МВД СССР, 1983.

21. Анцыферова Л. И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности // Психологический журнал, 1981а, Т. 2, № 2. С. 8–18.

22. Анцыферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы // Психология формирования и развития личности. М., 1981в. С. 3–19.

23. Братусь Б. С. Аномалии личности. М.: Мысль, 1988.

24. Валицкас Г. В. Самооценка у несовершеннолетних правонарушителей: ее формирование и роль в поведении. Дис. ... канд. психол. наук. М., 1987.

25. Виллонас В. К. Психологические механизмы мотивации человека. М.: Изд-во МГУ, 1990.

26. Волошина Л. А. Генезис агрессивно-насильственных преступлений // Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование. М., 1989. С. 15–40.

27. Гипшенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. М.: Изд-во МГУ, 1988.

28. Ефремова Г. Х. Изучение ценностно-нормативной сферы преступников // Личность преступника как объект психологического исследования. М., 1979. С. 34–43.

29. Зимбардо Ф. Застенчивость. М.: Педагогика, 1991.

30. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. М.: Политиздат, 1984.

31. Котова Э. П. Индивидуально-психологические особенности лиц, совершивших агрессивно-насильственные преступления // Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование. М., 1989. С. 57–75.

32. Козн А. Содержание делинквентной субкультуры // Социология преступности. М., 1966. С. 314–321.

33. Кудрявцев И. А., Брохина М. Б., Лавринович А. Н., Сафуанов Ф. С. Психологические проблемы критичности и некоторые механизмы отклоняющегося поведения // психологический журнал. 1986. Т. 7. № 2. С. 127–140.

34. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975.

35. Панкратов В. В. Методология и методика криминологических исследований. М.: Юридическая лит., 1972.

36. Пилипейченко Ю. Г. Внутренние преграды как смысловые детерминанты самосознания личности / на материале исследования личности несовершеннолетнего правонарушителя // Дис. ... канд. психол. наук. М., 1984.

37. Ратинов А. Р. К ядру личности преступника // Актуальные проблемы уголовного права и криминологии. М., 1981. С. 67–86.
38. Ратинов А. Р. Психология личности преступника. Ценностно-нормативный подход // Личность преступника как объект психологического исследования. М., 1979. С. 3–33.
39. Ратинов А. Р., Ефремова Г. Х. Правовая психология и преступное поведение: Теория и методология исследования. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1988.
40. Ратинов А. Р., Ефремова Г. Х. Психологическая защита и самооправдание в генезисе преступного поведения // Личность преступника как объект психологического исследования. М., 1979. С. 44–62.
41. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. М.: Изд-во АН СССР, 1957.
42. Сайкс Г. М., Матза Д. Метод нейтрализации. Теория делинквентности. // Социология преступности. М., 1966. С. 322–333.
43. Самовичев Е. Г. Личность насильственного преступника и проблемы преступного насилия // Личность преступника и предупреждение преступлений. М., 1987. С. 72–85.
44. Смельзер Н. Дж. Социология. Девиация и социальный контроль // Социологические исследования. 1992, № 1. С. 128–142.
45. Сурнов К. Г. Изменение установок личности при алкоголизме. Дис. ... канд. психол. наук. М., 1982.
46. Филонов Л. Б. Дестерминация возникновения и развития отрицательных черт характера у лиц с отклоняющимся поведением // Психология формирования и развития личности. М., 1981. С. 338–363.
47. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. М.: Наука, 1989.
48. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого „Я“ // Избранное. Т. 1/ под ред. Е. Жиглевич. Лондон, 1969. С. 77–143.
49. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Т. 1. М.: Педагогика, 1986.

Psychological mechanisms of deviant personality

G. Valickas

Summary

The article deals with different aspects of development of deviant personality: 1. General mechanisms of the development of personality and its functioning in particular conditions. 2. The reciprocity between internal and external factors of development of personality. 3. Value system and self-esteem of personality and its role in development of deviant behaviour. The analysis of various data suggests that the striving to raise one's self-esteem is an a general nonspecific factor, which may stimulate various forms of deviant behaviour. The main point in the development of positive self-esteem is the reorientation of personality to another (deviant) value system. Different means of neutralization of internal and external demand are analysed as the intermediate in the process of the reorientation of personality from prosocial to antisocial way of development.